

Dünya İnsan Bilimleri Dergisi

World Journal of Human Sciences

ISSN: 2717-6665

Temmuz 2025

Cilt/Volume: 2025

Sayı/Issue: 2

İbn Hazm'ın Mantık Teorisinde Analoji Tartışması*

The Discussion Of Analogy In Ibn Hazm's Theory Of Logic

Gülümser Durhan*

Özet

İslam düşünce tarihinde önemli bir yere sahip olan İbn Hazm'ın mantık anlayışı, özellikle kıyas ve analojiye (kıyas-ı temsîli) yönelik yaklaşımı, onun bilgi felsefesi açısından dikkate değer bir konumda yer almaktadır. İbn Hazm, mantığı kesin bilgiye ulaşmanın zorunlu bir aracı olarak görmekte ve yalnızca burhanî kıyasın bu amacı gerçekleştirebileceğini savunmaktadır. Aristoteles'in tümdengelimsel kıyas teorisini benimseyen İbn Hazm, analojiyi hem mantıksal olarak geçersiz bir akıl yürütme biçimi hem de dini hüküm üretimi açısından yetersiz bir yöntem olarak değerlendirmektedir. Dolayısıyla o, özellikle fıkıhçıların benimsedikleri bu, iki şey arasındaki benzerlikten hareketle biri için verilen hükmün diğeri için verilmesi şeklinde geçerli saydıkları kıyasa, yani analojiye karşı çıkmaktadır. Zira o, nesnelere ya da olaylar arasında benzerlikler bulunabileceğini kabul etmekle birlikte, bu benzerliklerin zorunlu bir hüküm bağı doğurmadığını ileri sürmektedir. Ona göre, eğer benzerlik esas alınarak hüküm verilecek olursa, dünyadaki her şeyin birbiriyle bazı açılardan benzeşmesi nedeniyle aynı hükme tabi tutulması gerekirdi ki, bu sonuç, mantıksal olarak tutarsızdır. Bu nedenle, benzeşmeye dayalı akıl yürütmelerin bilgi üretmede geçerli bir yöntem olamayacağını savunmaktadır. Ezcümle İbn Hazm'ın kıyas anlayışını Aristoteles'in kıyas teorisine ilişkisi bağlamında inceleyen bu çalışma, onun analojiye yönelttiği eleştirileri epistemolojik ve

* Bu çalışma, 1-2.09.2020 tarihinde gerçekleşen 5 th International Scientific Research Congress (IBAD-2020)'nde sunulmuş "İbn Hazm Mantığında Kıyas Olarak Analojinin Geçersizliği" başlıklı sözlü bildirisinin olabildiğince özgünleştirilmiş ve genişletilmiş halidir.

***Sorumlu Yazar/Corresponding author:** Doç.Dr., Muş Alparslan Üniversitesi Felsefe Bölümü, g.durhan@alparslan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9639-9620.

Atıf/Citation: Durhan, G. (2025). " İbn Hazm'ın Mantık Teorisinde Analoji Tartışması. *Dünya İnsan Bilimleri Dergisi*. 2025 (2), 396-408.

Geliş/Received: 19.04.2025

Kabul/Accepted: 30.07.2025

mantıksal temelleriyle ortaya koymayı; böylece hem İbn Hazm'ın özgün mantık düşüncesine katkıda bulunmayı hem de klasik mantık kavramlarının İslam düşüncesi içindeki dönüşümüne ışık tutmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İbn Hazm, Mantık, Kıyas, Analoji, Burhan, Eleştiri.

Abstract

Ibn Hazm, a prominent figure in the history of Islamic thought, holds a noteworthy position in the field of epistemology through his understanding of logic—particularly his approach to *qiyās* (syllogism) and analogical reasoning (*qiyās al-tamthīl*). He regards logic as an indispensable tool for attaining certain knowledge and argues that only demonstrative syllogism (*burhānī qiyās*) can fulfill this function. Adopting Aristotle’s theory of deductive reasoning, Ibn Hazm evaluates analogy not only as a logically invalid form of inference but also as an insufficient method for deriving religious rulings. Accordingly, he opposes the form of reasoning widely accepted by jurists, which considers it valid to extend a ruling given for one case to another based on their similarity. Although he acknowledges that similarities may exist between objects or events, he contends that such resemblances do not establish a necessary connection in terms of judgment. In his view, if rulings were to be based solely on similarity, everything in the world—since all things share certain traits—would be subject to the same ruling, which would result in a logically inconsistent conclusion. Thus, Ibn Hazm rejects analogical reasoning as a valid method of knowledge production. In sum, this study examines Ibn Hazm’s understanding of syllogism in relation to Aristotle’s theory of inference, with a particular focus on his critique of analogy. It aims to reveal the epistemological and logical grounds for his opposition to analogical reasoning, thereby contributing to a deeper understanding of Ibn Hazm’s original logic theory and shedding light on the transformation of classical logic concepts within Islamic thought.

Keywords: Ibn Hazm, Logic, Syllogism, Analogy, Demonstrative Syllogism, Criticism.

Giriş

Mantığın temel taşı kıyastır ve mantık ilminin esas amacı, doğru düşünmenin yöntemlerini öğretmektir. Bu doğrultuda tüm mantık çalışmaları, kıyası ortaya koymak ve onu temellendirmek üzere şekillenmektedir. Bu nedenle mantığın konusu, kavram önerme ve kıyastan oluşmaktadır. Zira mantığın temelini oluşturan kıyas, kavram ve önermelerle birlikte düşünsel yapının iskeletini oluşturmaktadır. Öyle ki kavramı bilmeden önerme, önerme bilmeden de kıyas elde edilemez. Bu sebeple, kıyasın doğru bir şekilde kurulabilmesi için kavramsal ve önermesel düzlemlerin doğru bir biçimde anlaşılması gerekmektedir.

İbn Hazm, mantık ilminin bu unsurlarını *Mantık ve Dini İlimler (Et-Takrib li-haddi'l-mantık ve'l-medhal)* adlı eserinde sistemli bir biçimde ortaya koymuştur. Eserde o, mantık disiplini Aristotelesçi çerçevede ele almış, onu hem teorik hem de pratik düzlemde işlevsel hale getirmeye çalışmıştır. Tam adı *et-Takrîb li-haddi'l-mantık ve'l-medhal ileyh bi'l-elfâzi'l-âmmiyye ve'l-emşileti'l-fıkhîyye* (“Mantığın Tanımını Anlaşılır Kılmak ve Mantığa Halkın Anlayacağı Terimlerle ve Fıkhî Örneklerle Giriş”) olan bu eser, adından da anlaşılacağı üzere, “mantık disiplini insanlar için anlaşılır kılmayı” (Hazm, 2018: 11) ve bu alana halkın anlayacağı terimlerle, fıkhî örnekler üzerinden bir giriş sunmayı amaçlamaktadır. Bu, İbn Hazm'ın mantığı sadeleştirerek ya da felsefî soyutlamalardan arındırarak daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaştırma hedefini açıkça göstermektedir. Bu yönüyle İbn Hazm, mantığı yalnızca filozofların ya da eğitimli sınıfın değil, herkesin faydalanması gereken bir ilim olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Dolayısıyla İbn Hazm, “doğru düşünmenin ilkeleri olduğunu belirttiği mantık ilminden herkesin faydalanması için mantık ilmini kolaylaştırma gayesi gütmüştür” (Hazm, 2017, s. 1087).

İbn Hazm'ın mantığa bu kadar önem atfetmesinin temelinde, onu doğru düşünmenin ve hakikate ulaşmanın aracı olarak görmesi yatmaktadır. Nitekim ona göre, “herhangi bir meselede hakikate ulaşmanın yegâne yolu, mantık kurallarını ve aklî istidlâl yöntemlerini düzgün bir biçimde kullanmaktan geçer” (Acar, 2023: 89-90). Mantık, sadece teorik bir disiplin değil; aynı zamanda bütün bilimler için, özellikle de İslami ilimler açısından, vazgeçilmez bir “mîyar” yani ölçüttür (İbn Hazm, 2018: 478/10). Hatta bu ilmi bilmeyen kişilerin Allah'ın ve Resülü'nün mesajını tam olarak kavramaktan aciz olacaklarını ve bu nedenle başkalarına fetva vermemeleri gerektiğini savunmaktadır (İbn Hazm, 2017: 333–334/413; Baykal, 2023: 21). Onun bu yaklaşımı, özellikle İslam ilim geleneği içerisinde mantığın konumunu güçlendirmek açısından dikkat çekicidir.

İbn Hazm, ayrıca mantık ilminin önceki İslam âlimleri tarafından bilinip bilinmediğine dair ortaya atılan eleştirileri yanıtlamaktadır. Ona göre biri çıkıp “Selef-i sâlihîn bu ilimle hiç meşgul oldu mu?” diye sorarsa, verilecek cevap şudur: Mantık, aslında tüm akıl sahibi insanlarda “doğal olarak” var olan bir disiplindir. Akıllı ve kavrayış gücü yüksek bireyler, Allah’ın kendilerine bahsettiği anlayış yeteneği sayesinde bu ilmin faydalarına ulaşabilir. Buna karşılık cahil kimseler, gerekli şekilde uyarılmadıkları sürece karanlıkta yürüyen biri gibi yanlışlar içinde kalmaya devam ederler (İbn Hazm, 2018: 12). Bu düşünceler doğrultusunda İbn Hazm, mantık ilmini herkesin faydalanabileceği bir hale getirme hedefiyle eserini kaleme almış ve bu bilimin öğretimi için her türlü kolaylaştırıcı çabanın gösterilmesi gerektiğini savunmuştur. Hatta bu ilme yönelenlere maddî destek verilmesi gerektiğini dile getirerek, aksi hâlde bu ilimden geriye çok az şey kalacağını ifade etmiştir. Bu bağlamda mantık kitaplarını etkili ilaçlara benzetir: Sağlıklı zihniyetli, güçlü idrak sahibi biri bu kitapları okursa, akli melekeleri gelişir, doğruyu yanlıştan ayırt etme becerisi artar. Ancak zayıf idrakli veya sapkın akıllı kişilerde bu eserler beklenen etkiyi göstermeyecek, hatta onları saptırabilecektir. Bu sebeple herkesin bu ilimden kendi kapasitesi ölçüsünde yararlanması gerektiğini ifade etmektedir (Hazm, 2018: 13).

İbn Hazm’ın Aristoteles mantığına yönelimi, onun bu mantığı İslami ilimlerle uzlaştırmaya çalışmasıyla dikkat çekmektedir. Özellikle fıkıh ve kalam örnekleriyle temellendirdiği açıklamalar, onun bu alanlar arasında kurduğu köprünün göstergesidir. Bu yaklaşım, bir yandan mantık ilmine karşı İslam dünyasında zaman zaman gelişen olumsuz tavırları kırmayı hedeflerken, diğer yandan mantığın fıkıh usulü açısından önemini vurgulayan bir söylem inşa etmektedir (Çapak, 2007: 24).

İbn Hazm’ın mantık alanındaki bu çalışmaları, onu yalnızca bir teorisyen değil, aynı zamanda mantığın uygulamalı yönünü öne çıkaran bir düşünür haline getirmektedir. Bu çerçevede burhân yöntemine özel bir yer ayırmış, bu yöntemi *et-Takrîb*’de ayrıntılı biçimde işleyerek hak ile batılı ayırmada kullanılan bir düşünce biçimi olarak tanımlamıştır (İbn Hazm, 2017: 412/533). Ona göre burhân, ilimlerin temellendirilmesinde ve hakikatin ayırt edilmesinde temel bir araçtır.

İbn Hazm’ın mantık düşüncesinin en özgün yönlerinden biri ise, analojiye (kıyas-ı temsîlî) getirdiği sert eleştiridir. Aristoteles’in tümdengelimci kıyas anlayışını benimseyen İbn Hazm, analojiyi hem mantıksal hem de dinî bağlamda geçersiz görmüş, özellikle fıkıh usulünde yaygın biçimde kullanılan bu yöntemin temelsizliğini savunmuştur. Bu yönüyle onun kıyas

anlayışı ve özellikle analojiye karşı getirdiği eleştirileri incelemek hem klasik mantık hem de İslam düşünce geleneği açısından önem arz etmektedir.

1. İbn Hazm'da Analoji Eleştirisi

İbn Hazm, kıyas anlayışında Aristotelesçi mantık geleneğini benimsemekte ve kıyası, en az iki öncül ile bunlardan zorunlu bir sonuç çıkarma esasına dayandırmaktadır. Nitekim bu yapıdaki kıyas, ancak zorunlu sonuçlara ulaştıran, kesinliği olan bir akıl yürütme biçimi olduğunda epistemik bir boyuta sahip olacaktır. Başka bir ifadeyle İbn Hazm için bir şeyin ispatlanması isteniyorsa, bu ispat öncüller ve sonuçtan oluşan kıyas yoluyla mümkündür. İbn Hazm'ın bu noktadaki temel vurgusu, burhanî kıyas ile analojiye dayalı istidlallerin birbirinden kesin biçimde ayrılması gerektiğidir. Zira ona göre, burhan, ancak hakikatin bilgisini verirken; analoji, benzerlikten hareketle ihtimale dayalı sonuçlar üretmektedir. Bu nedenle, benzerlik ilişkisine dayalı olan ve fıkhıta sıkça kullanılan kıyas biçimleri, burhanın bilgi verici yapısından uzak olup, mantıksal değil, zannî bir nitelik taşımaktadır. İbn Hazm, bu iki yöntemin terminolojik olarak da karıştırılmasına karşı çıkararak, “kıyas” teriminin yalnızca burhanî çıkarımlar için kullanılmasını, analojiye ise farklı bir ad verilmesini savunmaktadır.

İbn Hazm'ın kıyas eleştirisinin merkezinde, kavramların yerli yerinde kullanılmaması ve mantıksal tutarlılığın ihlali yatmaktadır. Özellikle fıkıh usulü literatüründe “kıyas” adını taşıyan bazı akıl yürütme biçimlerinin özellikle analojinin, klasik mantıktaki burhanî kıyasla karıştırıldığını dile getirmektedir. Ona göre, bazı fakihler yalnızca belirli sıfatlardaki benzerliğe dayanarak, bir meselede verilmiş hükmü başka bir meseleye taşıma yoluna gitmişlerdir. Bu tür çıkarımları “kıyas”, “istidlal” ya da “illetle hüküm verme” gibi terimlerle meşrulaştırmaya çalışmaları, İbn Hazm açısından sadece terminolojik bir sapma değil, aynı zamanda epistemolojik bir sorundur. Çünkü ona göre, bu tür yöntemler gerçek anlamda bilgi üretmeyip zanna dayalı tahminlerden ibarettir ve sofistlik hilelerle hakikatmiş gibi sunulmaktadır. İbn Hazm ise, mantıksal kıyas ile fikhî kıyas arasında net bir ayırım yapmaktadır: Mantıkta kıyas, tümel bir hükmün tikellere uygulanması yoluyla tündengelimli ve zorunlu bilgi verirken; fıkhıta kıyas, eksik tümevarım niteliği taşır ve yalnızca ihtimale dayalı sonuçlara ulaştırmaktadır. Bu nedenle, mantıksal kıyasın adını fikhî kıyasla özdeşleştirmek, bir şeyi farklı isimlendirerek hükmünü değiştirmeye çalışmak gibidir ki İbn Hazm bunu açıkça eleştirmektedir. Ona göre, eğer benzerlik hükmünde ortaklığı zorunlu kılıyorsa, dünyadaki tüm benzer şeylere aynı hükmün verilmesi gerekmektedir; fakat bu durumda farklılıklar da hüküm ayrılığına sebep olmalıdır. Bu ise hem çelişkili hem de tutarsız bir anlayıştır. Dolayısıyla İbn Hazm'a göre, benzerlik temelli kıyaslar ilkesel olarak güvenilmezdir ve hakikate ulaşmada

sağlıklı bir yöntem teşkil etmemektedir (İbn Hazm, 2018: 410/738). Hâlbuki analogi, bu benzerlik üzerinden tanımlanmaktadır.

İbn Hazm'da analogi, “herhangi bir şeye, benzeri başka bir hükümle hükmü gerektiren sebepteki benzerliklerinden veya bazı ortak özelliklere sahip olmalarından dolayı hükmedilmesidir” (İbn Hazm, 1991: 73). Başka bir ifadeyle analogi, iki şey arasındaki ortak bir veya birden çok özellikten dolayı, bu iki şeyden birinin sahip olduğu bir niteliğe diğersinin de sahip olduğunu düşünmektir. Söz gelimi tavuk ve insan arasındaki ortak özellikler; canlı, iki ayaklı ve ölümlü olmalarıdır. Bu ortak özelliklerden yola çıkarak tavuğun yumurta üretmesinden insanın da yumurta ürettiği düşüncesi akla aykırıdır. Bu, insan ve tavuk arasındaki mahiyet farkının göz ardı edilmesi ile ortaya çıkan mantıksal bir yanlışlıktır.

Bu bağlamda İbn Hazm, benzerlik yoluyla kurulan akıl yürütmelerin her türlüünü şiddetle reddetmektedir (Rahman, Zidani ve Young, 2022: 163). Zira o, analogiyi savunanların benzerlik yolu ile bir şey hakkında sonuca gittiklerini ve bu sonuç hükmünü de bütün benzeri şeyler için geçerli saydıklarını, oysa dünyada tüm özellikleri benzer iki farklı şeyin bulunamayacağını ifade etmektedir (İbn Hazm, 1991: 74). Keza İbn Hazm, analoginin geçersizliğine ilişkin sahabelerin icmasının da bulunduğunu ileri sürerek, analogik kıyasa dayanarak herhangi bir şey hakkında kati hüküm verilemeyeceğini belirtmektedir (İbn Hazm, 1991: 76). Öyle ki analogik kıyas ile verilecek hüküm, burhan olmayacak ve zanni bilgi taşıyacaktır. “İşte bu, zanlara tâbi olup kesin bilgiyi (yakîn) terk eden kişilerin sakındırdıkları mantık ilminin tarifidir” (İbn Hazm, 2018: 488). Mantığın temel gayesi kesin bilgiye varmaktır. Kesin bilgiye ise, açık ve seçik delillerle ulaşılır. Dolayısıyla zanlarla iş görenin mantıkla buluşması veya akli kesin deliller getirmesi mümkün değildir. O halde mantık ve zanni bilginin birbirleri ile uyum içerisinde olması olanaksızdır.

İnsan doğası gereği belirsizlikler içinde yaşayamaz. O nedenle dış dünyada insan eliyle bir belirlenmişlik hâkimdir. Zira insan, sınırlı aklıyla her şeyin kati bilgisine ulaşması imkansızdır. Bu nedenle çeşitli akıl yürütmelere başvurur ki analogi de bunlardan biridir. Ancak İbn Hazm, *Et-Takrîb Li-Haddi'l-Mantık* adlı eserinin “Fasit Oldukları Halde Bir Topluluğun Burhan Saydıkları Şeyler ve Bunları Burhan Sayanın Hatası” başlıklı bölümünde, geçmişte analoginin tümevarımsal bir kıyas olarak anılmasından söz etmektedir. Ve burada ona göre, hakikat idealine ulaşmak isteyen her insan, aklın eşlik ettiği ve bilinen zorunlu iki öncüle dayanan mantıki sonucun (delilin) işaret ettiği şeyleri ikrar etmesi gerekmektedir. Kişi, hakkında hükme varılan tümel yargı içine giren bütün tek tekleri bilmeden, elde ettiği sonuca asla güvenmemelidir; eğer buna gücü yetmiyorsa görmediği şey hakkında kesin bir yargı ortaya

koymamalıdır (İbn Hazm, 2018: 394). Dolayısıyla tümevarım hakkında söylenen bu düşünce temelinde analoji için, ortak bir benzerliğe dayanarak (görülmediği ya da bilinmediği halde) diğer tüm özelliklerin de benzeyeceğini düşüncesi, güvenilir bir bilgi sağlamaktadır.

İbn Hazm'a göre, tümel bir önerme doğru olunca o önermenin içine giren tek tekleri (bütün fertleri) de doğru olur. Ancak tek tek önermeler doğru olunca, bu tekleri içine alan tümel önerme doğru olmayabilir (İbn Hazm, 2018: 302). Dolayısıyla özelden ya da tek teklerden yola çıkarak varılan tümel önerme ya da tümevarım yöntemi ve dolayısıyla analoji, güvenilir bilgi ortaya koymazken, doğru bir tümel önerme içine giren tekiller doğrudur. Buradan kurulacak bir uslamlamada, öncüllerden biri tümel olursa kıyas, zorunlu sonuç verecektir (İbn Hazm, 2018: 262). Dolayısıyla mantıkî kıyasta tümel için geçerli olanın, bu tümelin parçaları için de geçerli olacaktır. Başka bir ifadeyle, İbn Hazm'ın olması gereken asıl kıyas yöntemi, bütün için söz konusu olanın, onun parçaları için de söz konusu olacağı, tümdengelimsel kıyas biçimidir.

İbn Hazm'a göre bu kıyas biçimi, iki önermeden oluşur ve bu önermelerin her biri doğru ya da yanlış olabilir. Bu iki önerme bir araya geldiğinde, ortak bir terim üzerinden yeni bir önerme ortaya çıkmaktadır. İbn Hazm için bu iki önermenin bir araya gelişi “karine”, bunlardan çıkan yeni önermeye “netice” yani sonuçtur. Bütün bu üç önermenin birlikte oluşturduğu yapıya ise “câmia” adını vermektedir (İbn Hazm, 2018: 25-26). Câmia, mantık disiplininde kıyastır. Şu hâlde kıyas adı altında olması gereken analoji değil, Aristoteles'in savunduğu, mantıkî kıyastır. Mantıkî “Kıyas bir sözdür ki bu söz içinde bazı şeyler konulmuş olmakla onlardan farklı bir başka şey, konulan şeyler vasıtasıyla zaruri olarak çıkar” (Aristoteles, 1996a:5; Aristoteles, 1996b: 3). Eş deyişe mantıkî kıyas, tümel bir önermeden oluşturulmuş ve bu tümelin içine giren tekilin, öncüllerden zorunlu olarak çıkarıldığı ve sonucun kesin bilgi verdiği; tümelden özele giden bir kıyas biçimidir.

Bu bağlamda onun esas reddiyesini, analoji ya da tümevarım ile elde edilen sonucun, kesin bilgi görülüp davranışlara uygulanması ve analojinin kesinliği vermeyecek şekilde kullanılması şeklinde anlamak lazım gelmektedir. Zira kesin bilgiyi verdiği söylenen bir disiplinin, mantıklı bir açıklamaya yer vermeksizin zanni bilgi sunacak akıl yürütmeleri ihtiva ettiğini söylemek akla çelişki olarak yansımaktadır. Bu nedenle İbn Hazm, hakikatin bilgisine erişme gayesi ile kesin bilgi vermeyen her türlü çıkarım yöntemlerini ve zanni bilgiyi reddetmiştir. Ayrıca o, kesin bilgi alanında belirlenmiş kural ve kaideler varken bunlara kesinmiş gibi ilaveler yapmamak gerektiğine dikkat çekmektedir. Zira bu şekilde yapılacak bir ilave ile zanna düşüldüğü gibi, Allah'ın ayetlerinin bozulmasına sebebiyet verilerek küfre düşülecektir.

2. Dinî Hükümlerde Analoji Kullanımı

İbn Hazm bir İslam filozofudur. O nedenle bu konuyu dini açılarından yorumlamıştır. Ona göre dini hükümlerde analojiye dayanarak yargı oluşturulamaz veya karar verilemez. Zira analoji geçersiz bir akıl yürütmedir ve geçersizliği Allah tarafından hükmedilmiştir. Örneğin Allah sütü, haram sayılan kan ve bağırsaktan çıktığı halde helal kılmıştır. Öyle ki bu düşünce, “haram olan kan ve bağırsaktan çıkan şeyler helal değildir. Sütte haram olan kan ve bağırsaktan çıkmaktadır. O halde o da haramdır” şeklinde bir akıl yürütmeyi verir ki bu, geçersiz bir kıyasa salık vermektedir. Yine benzer şekilde, üzüm helal bir meyvedir ve helal meyveden elde edilen şıra, şerbet, meyve suyu gibi rızık helal iken içki haramdır. Bu nedenle akılla ve dinle ilgili mevzularda bir sonuç ortaya koyar ya da karara varılırken, analogik akıl yürütme, hakikati ihtiva etmemesi sebebiyle sahih değildir (el-Cabiri, 1999: 641). Nitekim kıyasta esas olan şey, benzer iki şeyden yola çıkarak, biri için geçerli hükmün diğerine de uygulanması sonucu, iki şeyi aynı hüküm yolu ile benzeştirmekle o hükmün geçerliliği geçersiz hale gelecektir (İbn Hazm, 1991: 68-69; Chejne, 1984: 67).

İbn Hazm’a göre dini mevzularda karar verme analoji ile yani hakkında herhangi bir ayet ya da hadis bulunmayan bir şeyin hükmünü, hakkında ayet ya da hadis bulunan başka bir şeyin hükmüne göre belirlenmesi şeklinde gerçekleşmektedir. Ancak bu insanların Allah’ın emirlerine yaptığı bir ilavedir (Apaydın, 1999: 47). Oysa Kur'an ve Sünnet'te yer alan sınırlı sayıdaki metinler, İbn Hazm’a göre tamamlanmış metinlerdir ve o, bu metinlerin sabit gövdesine herhangi bir eklemeyi reddetmektedir (Sabra, 2013: 102). Bu noktada İbn Hazm için analoji, kişisel tercihlere dayanan akıl yürütme olmaktadır ki, o kişisel tercihe dayalı akıl yürütmeye karşı çıkmaktadır (Adang, Fierro ve Schmidtke, 2013: XI) Söz gelimi "anne babaya öf bile demeyin" ayeti üzerinden, anne babaya öf demek yasaklandığına göre demek ki anne babayı dövmek, onlara hakaret etmek, küfredmek de yasaktır sonucuna varmak, İbn Hazm için geçerli bir çıkarım olmamaktadır. Zira anne babanın dövülmesi, azarlanması, küfredilmesi vs. gibi tutumların sadece "öf demeyin" ibaresinden çıkarılamayacağını ve bu ayetin hükmünün anne babaya karşı güzel sözlü olmayı, onlara merhametli olmayı emrettiğinin altını çizmektedir. Yani "güzel söz söyleyin" düşüncesinden "onları dövmeyin" şeklinde çıkartılan bir sonuç, Allah'ın emirlerine yapılan bir ilavedir. Bu günlük yaşamda örneğin, "eve gelen misafirlere yarın çok önemli bir sınavım var çok çalışmalıyım" diyen birine karşı misafirlerin "bize kalkın gidin ya da fazla oturmayın" dedi şeklinde lanse etmeleri gibidir. Dolayısıyla İbn Hazm için vuku bulan yanlışlık, olan bir şeyin ya da durumun üzerine onda bulunmayan bir hüküm yüklemektir. İşte insanlar arasındaki fikir farklılığı bu sebepten ortaya çıkmaktadır. İbn Hazm

bu durumu, Kur'an-ı Kerim'in ne öncesinde ne sonrasında batıl gelmediği ve Hz. Peygamber'in sahih deliler içeren sünnetleri bulunduğu, buna rağmen insanlar arasında görüş ayrılığı vuku bulduğu ve bunun tek sebebinin de kıyas ya da kanaatle ortaya konmuş bilgiler olduğu (Serdar, 2005: 87) şeklinde değerlendirmektedir. Oysaki Tanrı, insanın bir eylemi hakkında açık bir hüküm vermediğinde, bu boşluğu analogik kıyas yoluyla veya kişisel görüş kullanarak doldurmamıza izin verilmez (Sabra, 2013: 106). Bu nedenle kıyas olarak analoginin kullanılmaması gerektiğine dikkat çeken İbn Hazm'a göre, bu vesileyle kıyası kullananlar, geçerli bilgiye ulaşamadıkları için yanlış yapmaktadır. Yine ona göre kıyas ismi ya da fikri, hiçbir ayet ve hadiste yer almamaktadır. Buna rağmen kıyasa meşruluk kazandırmak isteyenlerin ayet ve hadislere başvurması, kıyasa anlamı dışında başka bir anlam yüklediklerini göstermektedir. Dolayısıyla İbn Hazm için, ayet ve hadislere dayandırarak kıyası savunanların, ortaya koyduğu gerekçeler temelsiz ve böyle bir kıyas işlemi geçersizdir. Zira hakikate, analogik kıyasla değil, delille (burhan) ulaşılır ki kıyas ve delil birbiri ile aynı değildir (Apaydın, 1999: 47-48). Dolayısıyla akıl yürütme ayrı, delil sunma ayrıdır veya her akıl yürütme şekli, kesin bilgiyi elde etme noktasında bir delil ortaya koyma süreci değildir. Farklı farklı (tümevarım, tümdengelim, abdüksiyon, analogi...) akıl yürütme şekilleri vardır ve her akıl yürütme delil ortaya koymaz. Dolayısıyla eğer kıyas yolu ile elde edilen bilgi kesin bilgi değilse, insanlar arasındaki fikir ayrılığı da kaçınılmazdır.

Kesin bilgidен yoksun analogi, insanların sınırlı sayıda metne dayanarak sınırsız sayıda hüküm belirlemesine olanak tanımaktadır. İbn Hazm, bu uygulamanın hiçbir temeli olmadığını savunmaktadır. Ona göre kıyas olarak analogi savunucuları, kendi analogi kullanımlarına gerekçe oluşturma adına bu metinlerin anlamını çarpıtmışlardır. Allah, Kur'an ve Sünnet'te uymamızı istediği kuralların tamamını zaten verdiği için analogik akıl yürütmeye gerek yoktur. Allah'ın bazı şeyleri emretmek veya yasaklamadaki niyeti hakkında spekülasyon yapamayacağımız için, belirli bir kuralın illetinin ne olduğunu bildiğimizi söylemekle, sözde illete dayalı analogiler kurmakla bir işimiz olamaz. İbn Hazm'a göre, Şeriat kuralını belirlemek için analogik akıl yürütmenin kullanılmasının saçmalığı, kişinin analogiler yapmasına izin veren benzerlikler düşünüldüğünde açıkça ortaya çıkmaktadır. Herhangi bir insan eylemi veya yaratılmış bir şey birçok farklı niteliğe sahip olabilir. Bu niteliklerden hangisinin yasal kural taşıdığını nasıl iddia edebiliriz? Tanrı oranı özellikle belirtmedikçe, analogik akıl yürütmenin temeli olarak bir özelliği belirlemek keyfi bir davranıştır. Açıkça görüldüğü üzere analogik akıl yürütme, İbn Hazm'ın Şeriat anlayışının temelini oluşturan kesinlik ilkesini ihlal etmektedir (Sabra, 2013: 107).

Gelinen noktada İbn Hazm'ın analogiye yönelttiği eleştirilerle birlikte, Aristoteles'in mantık sistemine duyduğu ilgi ve bu sistemi İslâmî ilimlerin epistemolojik temeline yerleştirme arzusu, onun düşüncesinde dikkat çeken temel bir yönü oluşturmaktadır. Ona göre mantık, yalnızca akli bir araç değil, aynı zamanda dinî metinlerin doğru anlaşılması ve hakikatle zannın ayırt edilmesi için zorunlu bir yöntem olmaktadır. Fıkıh usulünde yaygın olan kıyas olarak adlandırılan analogi ise, İbn Hazm'a göre, belirli bir tikelden yola çıkılarak, aynı tümelin kapsamına girdiği varsayılan başka bir tikelde hüküm vermeye çalışmakta; böylece aynı tümelin diğer tikelleri yeterince incelenmeden yapılan eksik bir tümevarım yoluyla, kesinlikten uzak, zanna dayalı sonuçlara ulaşılmaktadır. İbn Hazm ise, analogi yoluyla akli çıkarım yapmayı ve bu yolla kelam ve fıkıh alanında sonuçlara ulaşmayı reddeder (Stefaniuk, 2020: 94). Oysa onun desteklediği ve klasik anlamda "kıyas" olarak değil, "câmia" olarak adlandırılmasını önerdiği mantıkî çıkarımda (*syllogism*), tümel bir hükmün tikel örneklerle uygulanmasıyla kesin bilgiye ulaşılmaktadır. Başka bir ifadeyle tümel bir öncül aracılığıyla tikellere ulaşılarak tümdengelimsel bir akıl yürütme gerçekleştirilmektedir. Bu yöntem, Aristoteles mantığındaki burhanî kıyas karşılamakta ve yeni bilgi üretmekten çok, nasların doğru ve tutarlı biçimde anlaşılmasına katkı sağladığı ve zorunlu bilgiye ulaştırdığı için, İbn Hazm açısından analogiden hem epistemolojik kesinlik hem de işlev bakımından temelde ayrılmaktadır.

Sonuç

İbn Hazm'a göre kıyas olarak analoginin, her türlü şüphe ve tereddütten uzak, açık ve kesin bir dille ortaya koyulamamasından dolayı, böyle bir uslamlama ile hakikat araştırması yapılmasına şiddetle karşı çıkmaktadır. Zira türler arasında kurulan analogi, tekilden tekile ilerleyen ve yine tekil bir sonuca götüren akıl yürütme olması hasebi ile şeylerin hakikatinin bilgisine erişilmesine imkân vermemekte ve hatta engel olmaktadır. Âlemdeki her şey üzerinde bir benzerlik ilişkisi ya da ortak nokta bulunabilir. Sırf bu nedene bağlı olarak bir şeye ilişkin bütün hükümlerin, ortak niteliğe sahip diğer şeye de yüklemenin ve bu iki farklı şeyin aynı seviyeye indirgenmesinin zorunlu bir gerekliliği bulunmamaktadır.

İbn Hazm için analogi, şüpheye mahal verir bir sonucu salık vermektedir ki, mantıkta şüphe üzerine kurulan bir akıl yürütmeye yer yoktur. Zira mantığın temel gayesi, olduğundan başka türlü olamayan, zorunlu ve kesin sonuca ulaşmaktır. Bu nedenle İbn Hazm, mantığın kıyas olarak ele aldığı akıl yürütmenin "burhan" olduğuna hükmetmektedir. Zira ona göre, kesin bilgiye ulaşmanın yolu, zorunlu sonuçlar veren burhanî kıyaslardan geçmektedir. İbn Hazm için, iki öncülü bir araya getirerek yeni bir sonucu elde etme şeklinde gerçekleştirilen bütün akıl yürütmeler insanı, kesin ve doğru sonuca ya da burhana götürmez. Öyle ki bir şeyin

ispatlanması isteniyorsa bu ispat, öncüller ve sonuçtan oluşan kıyas yoluyla mümkündür. Bu tür kıyas ise, akıl yürütme yöntemleri içerisinde geçerli ve meşru olan, öncüllerinden en az birinin tümel olduğu tümdengelimsel kıyas şeklindedir. Dolayısıyla İbn Hazm için gerçek, geçerli ve asıl kıyas, analoji değil tümdengelim yöntemi olan akıl yürütmedir. Zira ancak tümdengelim, olduğundan başka türlü olamayanın bilgisini verir ki, bu noktada analoji, olduğundan başka türlü de olabilecek düşünceye salık veren güvenilir olmayan düşünme tarzıdır.

Bu minvalde İbn Hazm'ın Aristoteles mantığını benimsediği, ancak onu İslami ilimlerle uzlaştırmaya çalıştığı görülmektedir. Mantığın dayandığı ilkeleri kabul etmekle birlikte, bu ilkeleri fıkıh ve kelam örnekleriyle açıklaması bu yönelimin somut bir göstergesidir. Bu tercih, aynı zamanda onun mantık ilmine karşı İslam dünyasında zaman zaman ortaya çıkan olumsuz tutumlara karşı bir savunma stratejisi olarak da değerlendirilebilir. Nitekim bu bağlamda, fıkıh, kelam ve mantık arasındaki ilişkiyi kurmaya çalışması, mantığı İslami ilimler için vazgeçilmez bir yöntem olarak sunma amacını yansıtmaktadır.

Nihai olarak, İbn Hazm'a göre mantıki kıyasın temeli tümdengelimsel çıkarıma dayalı burhandır. Analoji ise hem mantıksal hem de dini bağlamda geçerli olmayan, zanna dayalı bir uslamlamadır. İbn Hazm, kesin bilgiye ulaşmanın ancak zorunlu öncüllere dayanan burhan ile mümkün olduğunu savunur. Bu bağlamda, analoji ile yapılan çıkarımlar ne mantıken ne de dinen geçerli sayılabılır. Dolayısıyla, İbn Hazm'ın kıyas anlayışı hem mantık tarihinde hem de İslam düşüncesinde analojiye dayalı bilginin sınırlarını belirleme açısından önemli bir referans noktasıdır. Ayrıca İbn Hazm, mantık ilmini hem teorik bir disiplin hem de pratik bir düşünce aracı olarak görmüş, bu alanı halkın anlayabileceği biçimde sadeleştirerek sunmuş, onu İslami ilimler için vazgeçilmez bir yöntem olarak temellendirmiştir. Onun bu çabası hem düşünce tarihinde hem de mantık eğitimi bağlamında dikkate değer bir miras bırakmıştır.

Kaynakça

- Acar, M.A. (2023). Bir zahiri iki kıyas: İbn Hazm'ın mantıki kıyas müdafaası ve fihhi kıyas karşıtlığı. *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 9, 85-112. DOI: 10.56720/mevzu.1197809.
- Adang, C., Fierro, M. & Schmidtke, S. (Eds.). (2013). *Ibn Hazm of Cordoba: The life and works of a controversial thinker (Handbook of oriental studies) (Handbook of oriental studies, 103)*. Boston: Brill.
- Apaydın, H. Y. (1999). İbn Hazm. İstanbul: *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XX, 39-52.
- Aristoteles, (1996-a). *Organon III: Birinci Analitikler*. (Çev. R. Atademir). İstanbul: MEB Yayınları.
- Aristoteles, (1996-b). *Organon V: Topikler*. (Çev. R. Atademir). İstanbul: MEB Yayınları.
- Baykal, S. (2023). *Primacy of the text and tyranny of the fuqahā': Ibn Hazm's literalist methodology in the context of eleventh century Al-Andalus* (Philosophy PhD Thesis). Queen Mary University of London.
- Chejne, A. G. (1984). İbn Hazm of Cordova on Logic. *Journal of the American Oriental Society*, 104(1), 57–72.
- Çapak, İ. (2007). İbn Hazm'ın mantık anlayışı. *Usûl*, 8 (2), 23- 46.
- El-Cabiri, M. Â. (1999). *Arap-İslam kültürünün akıl yapısı*. (Çev. B. Köroğlu, H. Hacak & E. Demirli). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- İbn Hazm, (1991). *Usûl-i din*. (Çev. İ. Aydın). İstanbul: İnsan Yayınları.
- İbn Hazm, (2017). *el-Fasl: Dinler ve mezhepler tarihi* (Çev. H. İ. Bulut). Cilt. 1. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- İbn Hazm, (2018). *Et-Takrîb li-haddi'l-mantık: Mantık ve dinî ilimler*. (Çev. İ. Çapak). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Rahman, S., Zidani, F. & Young, W. E. (2022). Ibn Hazm on Heteronomous Imperatives and Modality. A Landmark in the History of the Logical Analysis of Norms. McNamara, P., Jones, A.J.I. & Brown, M.A. (eds). *Agency, norms, inquiry, and artifacts: Essays in honor of risto hilpinen* içinde (139-171), Synthese Library, vol 454. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-90749-5_8
- Sabra, A. (2013). Ibn Hazm's Literalism: A Critique of Islamic Legal Theory. Adang, C., Fierro, M. & Schmidtke, S. (Eds.). *Ibn Hazm of Cordoba: the life and works of a controversial thinker (Handbook of oriental studies) (Handbook of oriental studies, 103)* içinde (97-160), Boston: Brill.
- Serdar, M. (2005). *İbn Hazm'in kelami görüşleri* (Doktora Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Stefaniuk, T. (2020). Human characters and morality in Ibn Hazm's philosophical aphorisms. *Kultura i Wartości*, 30, 85-109. <http://dx.doi.org/10.17951/kw.2020.30.85-109>.